

A kalendáriumok története

Épületek, használati tárgyak, kulturális emlékek kapcsán, lépten-nyomon ütközünk a „már az ókori rómaiak is...” szófordulatokba. Nincs ez másképpen abban az esetben sem, ha a kalendárium szó eredetére szeretnénk fényt deríteni. Az elnevezésre nincs egyértelmű magyarázat, a többféle elképzelés közül azonban a következő változat tűnik a legvalószínűbbnek. *Julius Caesar* idejében a rómaiak a naptárakat már 12 holdhónapra osztották, s az első napot, amikor a holdsarló megjelent, mindig kihirdették (calare = kihirdetni, kikiáltani), s emiatt a hónap első napja náluk a „Kalendae” volt. *(Eredetileg tízhónapos naptárt használtak, aminek emlékét a septem-octo-novem-decem kezdetű, a római számneveket 7-től 10-ig tartalmazó, máig használatos hónapneveink is őrzik – a szerk.)*

Julius Caesar i.e. 46. évi – a szoláris, azaz a Napévet bevezető – naptári reformja következtében az esztendő 365 naposak lettek és minden negyedik évben beiktattak egy szökőnapot. Kisebbségi változtatásokkal ma is ezt a naptárt használjuk.

A középkori naptárak főként egyházi könyvekben maradtak fent, mivel akkoriban az egyház feladata volt a jeles napok számontartása és megtartása. Maga a pápa felügyelte a naptárak készítését. Az első magyar nyelvű naptár az 1466-os Münchener, más néven Jászay-kódexben található. E naptárak még öröknapok voltak, vagy több évre szóltak. Fontos tartozékuk volt a változó ünnepek kiszámítását szolgáló naptárkerék.

Az első, maihoz hasonló kalendáriumokat – azaz egy évre szóló naptárakat – a dél-német és észak-olasz területeken adták ki a XV. század végén, XVI. század elején. Nem véletlenül ott, hiszen éppen azokban a térségekben virágzott a kereskedelem, amelyhez a kalendárium alapvető segédeszközként szolgált. A gazdasági tevékenységek és a távolsági áruszállítás során felértékelődött az idő jelentősége. Akkoriban még káosz uralkodott az időmérésben, hiszen minden településnek „saját ideje” volt (a zónaidők megállapításával csak 1884-ben kezdődött meg az egységes időszámítás rendszere). A templomok, városházák toronyórái mindenütt a helyi időt mutatták, a Nap ottani járásához igazodtak. Ezt a problémát orvosolták valamennyire a kalendáriumok, hiszen feltűntették azt is, hogy mikor kel a Nap. Az ennek alapján beállított óra már sokat segített. Ugyan még mindig a helyi időt jelezte, azonban valamennyire mégis csökkentette a zűrzavart, az összevisszaságot. A kereskedők, s más úton lévők számára ugyancsak lényeges tájékoztatás volt, hogy mikor nyugszik a Nap, mikor kel a Hold, hogyan változik a Hold alakja, mert így előre lehetett tudni, hogy meddig lesz világos. Az akkori útviszonyokat és közbiztonságot figyelembe véve ennek döntő je-

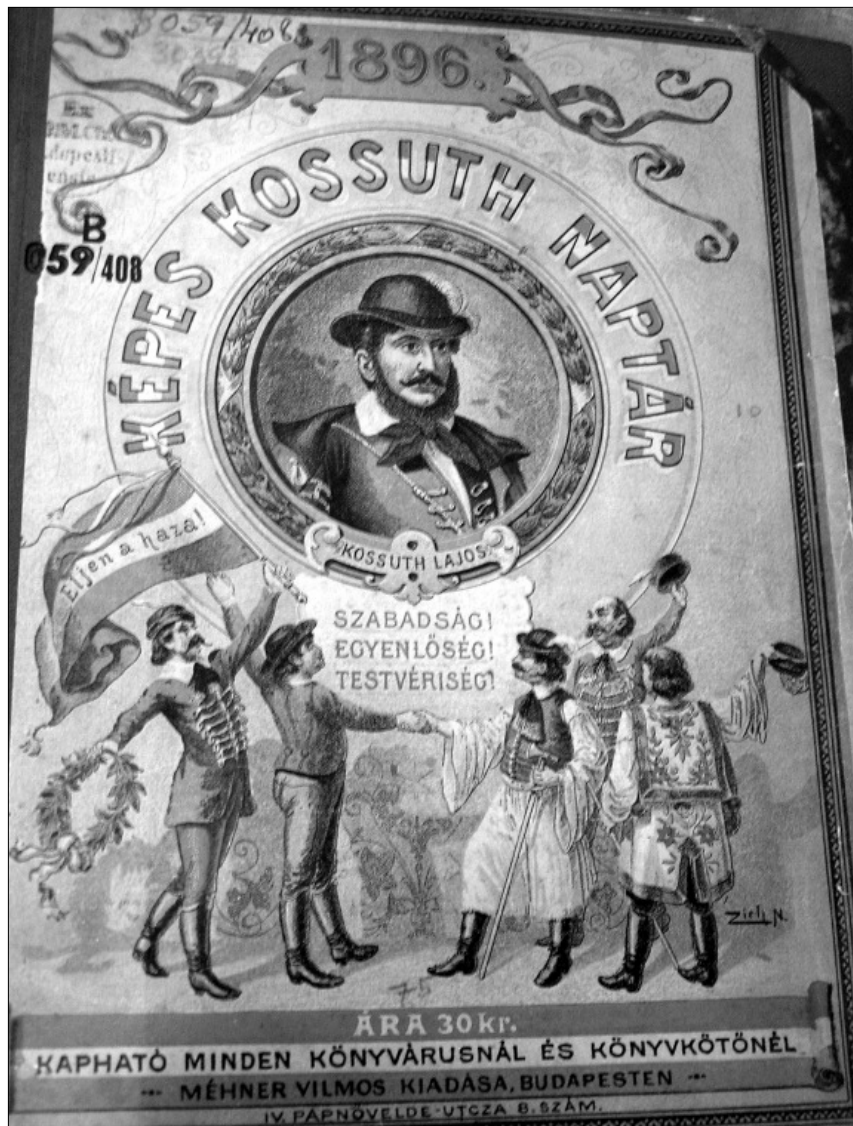
lentősége volt, hiszen sötétben nem volt tanácsos a kocsikereket próbára tevő, gidres-gödörös, haramiák által „örzött” utakon utazni, árut szállítani. Hogy mekkora súlya volt ezen adatok közlésének, mutatja az is, hogy a XVIII. és XIX. században külön Házi és Úti Kalendáriumokat adtak ki.

Már az első kalendáriumok is tartalmazták a vásárok jegyzékét, sőt, Angliában a hajósok az apálydagály változását is kiolvashatták belőlük. Később a postajáratok adatait is közölték. Magyarországon a XVI. század végén honosodott meg a kalendáriumkészítés, a XVII. századra pedig már rendszeressé vált a kiadásuk. (A Magyarországon nyomtatott, egy évre szóló kalendárium ma ismert legrégebbi példánya 1573-ban készült Kolozsvárott.). A naptárkönyvek virágkorának a XIX. század végét tekinthetjük, amikor már se szeri, se száma nem volt a kalendáriumoknak. Külön szerkesztettek belőlük az asszonyoknak, a családnak, a gyerekeknek, a vallási felekezeteknek, s a különböző szakmáknak is. Főként magyarul íródtak, de német nyelven is igen sokat adtak ki.

Ferenc József 1850-ben elrendelte, hogy minden egyes kalendárium után adót kell fizetni, s azt illeték formájában kell leróni. A végrehajtás kapcsán keletkezett nyilvántartásokból tudjuk, hogy abban az évben a naptárakból megközelítőleg félmillió példány kelt el.

Ha összehasonlítjuk a kalendáriumok felépítését, akkor látható, hogy két fő részre tagolhatók. Mindig az első részben kapott helyet a naptár rész a hónapokkal, napokkal, vallási ünnepekkel. Feltűntették bennük a heti igét, s azt is, hogy melyik szentnek mikor van az emléknapja. Tartalmazták a Hold és a Nap keltét, illetve nyugtát, a Hold fázisainak változását, s a csillagok állását is. Ez utóbbi azért is fontos volt, mert az akkori gondolkodás szerint a bolygók és a csillagok állásától függött, hogy mikor, milyen tevékenységet lehet végezni, mely időszak kedvező például az érvágásra, köpölyözésre. (Az érvágási szabályokat egyébként csak a XVIII. századig közölhették, mivel ezt a tájékoztatást *Mária Terézia* megtiltotta az egyik rendeletében.) A korábbi századok emberei a kalendáriumokban néztek utána annak, hogy mikor alkalmas az idő a tyúk ültetésére, halászatra, vadászatra, a haj vágására, egerek, vakondok irtására, a tehenek szózására s tőgyük mosására, hogy mikor érdemes a lúgnak hamut gyűjteni, a verebek fészkeit irtani, és sok más efféle hasznoságnak.

Ugyancsak az első részben voltak megtalálhatók az időjárás kilátásaira vonatkozó adatok. Gyakran a hónapok nevei alatt, naptárversekben, rigmusokba szedve olvashatták ezeket, de sokszor külön cím

alatt, parasztkalendáriumként közölték, hogy az egyes hónapokban milyen idő várható, s ezért a különböző gazdasági munkákat, mikor kell elvégezni. Néha táplálkozási és egészségügyi tanácsokkal is szolgáltak, a XVIII. századtól kezdve pedig az első rész elmaradhatatlan eleme volt a mindenkori magyar uralkodó címeinek, valamint a családjának bemutatása. Az események, teendők, gondolatok feljegyzésére üres lapokat iktattak be.

A második részben, az úgynevezett Toldalékban, eleinte a következő évre vonatkozó jóslások, követendő egészségügyi előírások, táplálkozási, gazdasági tanácsok, különféle előrejelzések szerepeltek (az időjárástól kezdve a terméskilátáson át egészen a háborúig). Kisebb részben magyar és világkrónikát is közöltek. A későbbiekben, különösen a XIX. században a kalendáriumok oktató, ismeretterjesztő, szórakoztató időszerevéseket közlő „világhíradó” jellege vált általánossá. Az 1896-ban kiadott Képes Kossuth-naptárból például megtudhatjuk, hogy az egész ország lázban volt „ezredévi kiállítás építkezései” miatt. A kor olvasója értesülhetett III. Sándor cár haláláról is, akinek elhunytja miatt a nép nem hullatott „igaz könnyeket”. Nem úgy, mint a magya-

rok Kossuth temetésén. Részletesen beszámol a kalendárium egy előző évi hajószerencsétlenségről: a Brémából New Yorkba tartó, fedélzetén négyszáz utast szállító Elbe és a Crathie nevű angol szénszállító ütközéséről, amely az előbbi hajó elsüllyedéséhez és emberek százainak halálához vezetett.

XIX. század végén az olvasók a mindennapi élethez szükséges egyéb adatokat találhattak a kalendáriumok végén. (Megtudhatták, hogy hol és milyen üzlet található, mekkora a cselédek átlagos bére, miként kell a régi súly- és mértékegységeket átszámítani az újra, hogy alakul a bélyegek ára stb.). Egyre több hirdetés jelent meg, hiszen ezeket a kiadványokat már széles tömegek forgatták. Mosolyra fakasztó, hogy milyen portékákat kínáltak bennük. A hajifjító, az életpír, a heretartó függesz, a bajsznövesztő pomádé s a kellemetlen szájbűz elhárítására ajánlott szájlabdacsok előállítását egyaránt sokan remélték a hírveréstől. A kalendáriumoknak így egyre fontosabb kommunikációs szerep jutott.

Folyóiratunkban ezentúl rendszeresen írunk a hónapokról, nevéik eredetéről, a hozzájuk kapcsolódó jelentősebb ünnepekről, népszokásokról.

Január – Boldogasszony hava

A hagyomány szerint Róma alapítója, Romulus volt a „keresztapja” a – magyarban is latinra visszavezethető – hónapoknak. Ő nevezte el őket márciustól decemberig. Majd az i.e. 700 körüli naptárreformkor a rómaiak az addig tízhónapos holdnaptárt két új hónappal – Ianuarius-sal és Februarius-sal bővítették ki.

Ianurarius nevét az egyik legfontosabb istenről, a kétarcú – a kezdetet és véget jelképező – Ianusról nyerte el. Neve egy töről fakad az „ianua” „ajtó, kapu” szóval, ezért ő volt Róma bejáratának őrzője. Így adta az új év „kapujához”, a kezdő hónaphoz, a januárhoz is a nevét.

Julius Caesar i.e. 46-ban – a Birodalom főpapaként – élt a naptár megreformálásának jogával. Ennek köszönhetően a római újév január elsejére került, amit a keresztény egyház XIII. Gergely pápa naptárreformjakor 1582-ben – pogány szokásról lévén szó, hosszabb huzavona után – vett át. Előtte azonban keresztény ünneppé, Jézus körülmetélésének emléknapijává emelte azt. Latinul a körülmetélést

I. Télihó.						N.-B. Asszony- hava.			
Régente: Vizöntőhava.									
Havi és heti nap	Katholikus naptár	Protestáns naptár	Görög-orosz naptár	Izraeliták naplára	Nap		Hold		
					kél 6. p.	nyug. 6. p.	kél 6. p.	nyug. 6. p.	
1 Hétfő	Kis karácson	Új év napja	20 Decemb. 1876.	16	7 50 4	17	este	regg.	
2 Kedd	Makár, Béla	Abel, Béla	21 Juliánna	17	7 50 4	18	7 41	9 50	
3 Szerda	Genovéva szűz	Dániel	22 Anastasia	18	7 50 4	19	9	7 10 14	
4 Csüt.	Titus püspök	Izabella	23 10 vértanu	19	7 50 4	21	10	29 10 32	
5 Péntek	Telesfor pápa	Simon	24 Eugenia	20 Gida	7 50 4	22	11	47 10 48	
6 Szomb.	Vizkereszt	Vizkereszt	25 Nagy karácson	21 Sab. Vajehi	7 49 4	23	regg.	11 3	
1. I. v. vizkereszt ut. — In excelso throno. Kat. ev. Mikor Jézus tizenkét esztendőa lett. Luk. II 42—52. Prot. ev. II. 41—52. Ep. Rom. XII. 1—5. Gör. ev. Egyiptomba futásról. Máté II. 13—23.									
7 Vasarn.	G 1 Bálint, Rajm.	G 1 Bálint	26 Egypt. futás	22	7 49 4	24	1	2 11 22	
8 Hétfő	Szőrény ap.	Fodor	27 István vért.	23	7 48 4	26	2	17 11 41	
9 Kedd	Marcellin	Erős	28 2000 vértanu	24 Habakuk	7 48 4	27	3	32 este	
10 Szerda	Pál püspök	Ernö	29 Apró szent.	25	7 48 4	28	4	48 0 40	
11 Csüt.	Hygin	Tilda	30 Anizia	26 Hebron	7 48 4	29	5	51 1 17	
12 Péntek	Ernö püspök	Jámbor	31 Melania	27	7 47 4	30	6	48 2 4	
13 Szomb.	Veronika sz., Vidor	Vidorka	1 Januar 1877	28 Sab. Semot.	7 46 4	32	7	35 3 3	
2. II. v. vizk. után. — Omnia terra. — Kat. ev. Menekző Ión galileai Kánában. János II. 1—11. — Prot. ev. Máté III. 13—IV. 11. Ep. Rom. XII. 6—16. — Gör. ev. Márk I. 1—8.									
14 Vasarn.	G 2 Jezus sz. neve	G 2 Mór	2 Szily.	29 Henok	7 46 4	33	8	9 4 8	
15 Hétfő	Remete Pál, Mór	Rem. Pál	3 Malachias	1 Seb., Rosch	7 45 4	34	8	37 5 18	
16 Kedd	Marcel, Géza	Géza	4		7 45 4	36	8	58 6 28	

circumsisio-nak nevezik, innen származik a naptár egyik korábbi elnevezése, csízio. Tehát aki „ismeri a csíziót” az okos ember lehet, hiszen régen a naptárakat okos, tudós emberek szerkesztették.

A XV. századtól kezdve a hónapoknak már magyar elnevezéseik is voltak. A január neve Boldogasszony hava volt.

Mire, kikre is emlékezünk januárban?

Január 2. Jézus neve napja. Bálint Sándor gyűjtéséből tudjuk, hogy Szegeden és környékén ekkor fogadták föl a cselédeket, hogy Jézus nevében és áldásával kezdjék és végezzék a szolgálatot.

Január 3-án Párizs védőszentjére, Genovévára (meghalt 502-ben) emlékezünk, aki két ízben is megmentette Párizst. Egyszer a hun betöréskor 451-ben, másodszer pedig a római-frank háború idején, amikor élelmet szerzett a lakosoknak.

Január 6-án, Vizkereszt napján – katolikus hagyományok szerint – tömjént és vizet szenteltek, amelyekből minden család vitt haza, hogy az év folyamán bőséges legyen a termés, egészséges legyen a család, az állatok, s hogy a pártában lévő lányok mielőbb elkeljenek. Ezen a napon kezdődik és hamvazószerdáig – a húsvétot megelőző negyven napos nagyböjt kezdetéig – tart a mulatozással, nagy eszem-izszommal, alakoskodással járó telet, hideget,

sötétséget legyőző, tavaszváró örömművelés, a farsang. Maga a „farsang” szó a németből került nyelvünkbe. Etimológiailag a fasten – böjtölni és az (Aus)schank – söntés, kimérés szavakra vezethető vissza. Eredetileg tehát a böjt előtti italok utolsó kimérését jelentette. (Más források szerint neve a német *fasen*, *faseln* a mesélni, pajkosságot űzni szóból ered.)

A farsangolás szokása pogány eredetű, emiatt az egyház egyáltalán nem nézte jó szemmel annak megtartását. A rómaiak téli napfordulókor, december 17-én szaturnáliát tartottak. Lakomával, tánccal, álarcos felvonulással, gladiátorjátékokkal ünnepelték Szaturnusz istent és megajándékozták egymást. Már a középkorban is a társadalom szinte minden rétege megülte a farsangot azzal a különbséggel, hogy a királyi udvarban karnevált tartottak. (A karnevál szó a latin „cardo” és „vale” összetételéből ered, melynek jelentése: „hús, isten hozzád”). Hasonló magyarázat a felvonulásokon vontatott hajóalakú szekér, a carrus navalis is. A farsangi időszak egyik fontos része a jelmezekben, maszkokban történő felvonulás, a bennük előadott „szerepjátékok”, mint például a telet megszemélyesítő szalmabáb („kiszé”) elégetése, eltemetése, vagy a folyóba dobása.

A résztvevők szívesen öltöttek magukra állati maszkokat, de előszeretettel jelenítettek meg különböző (koldus, borbély, vándorkereskedő stb.) alakokat is. Kedvelt volt a női-férfi szerepek felcserélése.

Nálunk a legismertebb alakoskodás a délszláv soká-cok faálarcos felvonulása, a mohácsi busójárás.

A farsangi időszakot bálók színesítették, amit a falvakban, városokban a társadalom szinte minden rétege megrendezett. Jelentős társadalmi eseménynek számítottak ezek a mulatságok, hiszen ekkor mutatták be a társaságnak az eladó lányokat és a házasulandó férfiakat. Korábban a legtöbb lakodalmat is a farsangi időszakban tartották.

Január 15. Remete Szt. Pál emléknapja, aki az egyetlen magyar alapítású rend, a pálosok névadója, akit Nagy Lajos király a XIV. században az ország védőszentjei közé emelt.

Január 18. Piroska ókeresztény vértanú napja. Ezt a nevet kapta Szt. László királyunk lánya is, aki II. Komnénosz János bizánci császár felesége lett, és akit a bizánci egyház Iréné néven avatott szentté. Azt tartja a népi hagyomány: „ha Piroska napján fagy, negyven napig el nem hagy”.

Január 18-án gondoljunk egy kicsit a Margitszigetre, valamint annak névadójára, Árpád-házi Szt. Margitra, akinek e napon van az ünnepe. Margit a tatárjáráskor fogant, s apja, IV. Béla fogadalmat tett, mely szerint, ha a tatárok kivonulnak az országból, gyermekét Isten szolgálatába ajánlja. Az ő tiszteletére építette az akkori Nyulak szigetén a domonkosok kolostorát, ahol a királylány nagyon egyszerűen élt, és ahol meg is halt.

Január 22., Zaragozai Szt. Vince napja, igazi kihívás. A néphagyomány szerint ugyanis ezen a napon sok bort kell inni ahhoz, hogy jó szőlőtermés legyen. Szokás volt ezen a napon levágni egy darab szőlővesszőt, a vincevesszőt, amit vízbe állítottak és abból jósoltak meg az új év termését. Szintén a jó bortermeésre utal a kis versike: „Ha megcsordul a Vince, tele lesz a pince”. Vince napján a népi hagyomány szerint kerülni kell az erdőt, mert ekkor házasodnak a madarak, és nem szabad őket megzavarni. Szt. Vince életében nem lelhető föl magyarázat a borral, szőlővel való kapcsolatra. Neve hasonlóan cseng a vinumhoz, a borhoz, s talán ezért lett a vincellérek védőszentje. A Diocletianus-féle keresztényüldözés során szenvedett mártírhalt 304-ben, miután a legváltozatosabb módon megkínózták.

Február – Böjtelő hava

A Februa (Engesztelő) Junónak – Mars isten anyjának – az egyik mellékneve volt. Ahogy Februa életet adott Marsnak, úgy készíti elő a helyet február Mars havának, azaz márciusnak.

Február latin neve, a Februarius más nézetek szerint a februm (tisztulás) szóra vezethető vissza. Már az ókori Rómában is a decemberi, januári vigasságokat februárban a testi-lelki megtisztulás követte.

Február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján is ez kap hangsúlyt, ami Mária megtisztulásának az ünnepe. E napon emlékeznek a gyermek Jézusnak a templomban történő bemutatására is. A móze-

si törvény szerint a nő szülés után negyven nappal tisztul meg újból. Jézus születése, a karácsony és a gyertyaszentelő között pontosan negyven nap telik el. A törvény értelmében az elsőszülöttet is e napon kellett bemutatni a jeruzsálemi templomban. Gyertyaszentelő napján a pap megszentelte a gyertyát, hogy a családot minden baj, veszedelem elkerülje.

Február 3-án, Balázs-napon a pap a templomban két gyertyát tart a hívő torkához, miközben a Balázs-áldást mondja. Azért imádkozik, hogy a korábbi korok ádáz gyilkosa, a torokgyík és más bajok kerüljék el az illetőt. Ez volt a balázsolás, amit a torokrákkal küzdő, nagybeteg Babits is megörökített: „Szépen könyörgök, segíts rajtam, Szent Balázs! / Gyermekkoromban két fehér / gyertyát tettem keresztbe gyenge nyakamon / s úgy néztem a gyertyák közül, / mint két ág közt kinéző ijedt őzike.”

Szt. Balázs a kisázsiai Szivasz püspöke volt, 316-ban halt vértanúhalált. A Legenda Aurea (Arany Legenda) szerint – ami a középkor legnépszerűbb legendagyűjteménye volt – Balázs megmentette egy özvegyasszony fiának az életét, aki halszállkát nyelt és fuldoklott. Az özvegy hálából a püspöknek a börtönbe – ahova a város hercege záratta – ételt és egy szál gyertyát vitt. Balázs arra kérte az asszonyt, hogy az ő tiszteletére minden évben gyújtson gyertyát, s így majd mindig jó sora lesz. E legenda alapján lett a torokbetegség védőszentje és innen ered a Balázs tiszteletére felajánlott gyertya szokása. Hozzá fohászodnak az énekesek és a fúvószenészek is.

Február 14-ét a hajadon lányok régen nagy izgalommal várták. A farsangi időszak Európa-szerte a párválasztás ideje volt, amely hagyományt Bálint napjához kötötték. Ennek gyökerei talán Lupercalia ünnepéhez kötődő szokásban rejlenek, amikor is az ókori rómaiak – szintén február 14-én – választották ki a párjukat. Bálint (latinul Valens, jelentése erős, egészséges) személyében két szent alakja mosódik össze. Mindkét Bálinthoz lelki betegségek, nyavalyatörés és szédülés esetén fordultak segítségért az emberek. E kórságok elriasztására hordták a nyakukban az úgynevezett Bálintkeresztet, frászkereztet.

Február 24-ét is kíváncsian várták az emberek. Mátyás napja ugyanis megmutatta, hogy még sokáig tart-e majd a tél. Úgy tartották, hogy „Mátyás ront, ha talál; ha nem talál, csinál”, azaz ha még jég fedte a vizeket, akkor olvadást, ha jégre nem lelt, akkor pedig fagyot hozott. Mátyás a tizenkét apostol egyike lett. Judás helyére választották, miután az fölakasztotta magát. Vértanúhalált halt, bárddal végezték ki. Vértanúsága eszköze miatt lett az ácsok és mészárosok védőszentje.

Balázs Erzsébet

A szerző köszönetet mond a Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének az archív fotókért.

Forrás:

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium

Jankovics Marcell: Jelkép-kalendárium